

KÉSEI KÖZÉPMAGYAR KORI NYELVVÁLTOZATOK VIZSGÁLATA MAGÁNHANGZÓK ELEMZÉSÉVEL¹

NÉMETH MIKLÓS

Előadásom elméleti kiinduló pontja: hogyan lehet hasznosítani a szociolingvisztikai kutatások során kikristályosodott eljárásokat a már lezajlott nyelvi változások magyarázatában. A jelenben zajló nyelvi változások megfigyelését nem nehezíti az anyaggyűjtés alapjául szolgáló nyelvi adathalmaz szűkössége vagy esetlegessége. De vajon lehet-e alkalmazni a nyelvi változók vizsgálatának módszereit már lezajlott nyelvi változásfolyamatok értelmezésére? A válaszadás előtt mindenképpen tisztázandó, milyen elméleti konstrukciót tarthatunk magyarázatnak a történeti nyelvészeti kutatásokban? A kérdéskört alaposan körüljárva Herman József (1982: 5) arra a következtetésre jut, hogy a magyarázat a nyelvi változások vizsgálatában magának a változásnak három szegmensét érintheti: magyarázhatjuk a változás tényét, hogy az bekövetkezett; a változás mibenlétét, azt, hogy mely elemet mely másik nyelvi elem váltotta fel; és végül magyarázhatjuk a nyelvi változás terjedését a nyelvhasználó közösségben. Herman következtetése szerint a labovi – weinreichi paradigma egyértelműen alkalmas a változás társadalmi közösségen belüli terjedésének magyarázatára: megvilágíthatóak általa azok a szociokulturális- és presztízsviszonyok, amelyek a változás útját meghatározzák a nyelvhasználó közösségben.

A módszer alkalmazása a magyarázatnak ezt a szintjét célozza. A következő kérdés az, milyen sikerrel valósíthatjuk ezt meg. A korábbi nyelvállapotok vizsgálatának egyik legfőbb problémája a megfelelő számú és a tárgyalandó jelenséget tartalmazó nyelvi adat összegyűjtése. Ha ez sikerül, akkor sem használhatók az élőnyelvi kutatások célirányos adatgyűjtési módszerei: kérdőívek, interjúk vagy az elicitációs eljárás. Problémát jelent az is, hogy a kutató nem képes befolyásolni a nyelvi adatoknak az egyes társadalmi csoportokban való eloszlását, azaz nem használhatók a szokásos mintavételi eljárások. Már akkor szerencsésnek mondhatjuk magunkat, ha egy-egy nyelvi tényt egy bizonyos társadalmi réteg képviselőjéhez tudunk kötni. Hasonló nehézségekkel kell számolnia a lokalizálásban is, ez nehezíti a dialektális jelenségek terjedésének történeti vizsgálatát. Végezetül pedig nincs lehetősége a kutatónak a hangos beszéd tanulmányozására: csak az írott nyelvváltozatokat tanulmányozhatja, amelyek történetileg egyes társadalmi csoportok monopóliumai lehetnek. Ráadásul a nyelvemlékeket az írásnak, mint magasabbrendű nyelvi tevékenységnek presztízsfunkciói terhelik, emellett köztudottan jelentős késéssel tükrözik a beszédben végbement változásokat.

A zárt korpuszok (l. Forgács 1994) szociolingvisztikai vizsgálata tehát szükség-szerűen más módszereket kíván meg, mint az élőnyelvi vizsgálatok. Ezek a módszerek

¹A tanulmány átdolgozott változata a SZAB Nyelvészeti Műhely előadásorozatában 1999. február 23-án elhangzott előadásnak.

azonban alkalmassá tehetők az egyes nyelvváltozatok presztízserértékének meghatározására. Ezt próbálom meg bemutatni a továbbiakban. Arra teszek kísérletet, hogy egy XVIII. századi forráscsoport magánhangzóinak elemzéséből következtetéseket vonjak le egyes területi nyelvváltozatoknak a beszélőközösség értékhierarchiájában elfoglalt helyére nézve. Forrásom Szeged város tanácsának első ránk maradt jegyzőkönyve a XVIII. század második és harmadik évtizedéből, amely kb. 105 000 n-helynyi terjedelmű magyar szöveget tartalmaz – különböző műfajú hivatalos szövegek formájában. A források között találunk tanúvallomásokat, büntetőperrek egyéb jegyzőkönyvi részeit, polgári peres ügyek aktáit, végrendeletet, határösszeírást, városi tanácsi határozatokat stb. A forrás jegyzetekkel ellátott, betűhív kiadás formájában áll a kutatók rendelkezésére: Bratinka – Szigeti (1991). A források adottságainak megfelelően nem vizsgálhatom az egész beszélőközösség értékítéletét, hanem csak a közösség azon tagjait, akiknek a ránk maradt nyelvi adatokat köszönhetjük, és akik más társadalmi csoportok nyelvi adatait is ránk örökölték fogalmazói minőségükben – a maguk sajátos nyelvalakító tevékenységében. A nyelvi presztízstre vonatkozó következtetéseket abból próbálom meg levonni, hogy milyen arányban és formában jelennek meg a helyi dialektus jellegzetességei a hivatalos iratokban. Az elemzés középpontjában az a kérdés áll, hogy milyen viszony állapítható meg a helyi nyelvváltozat és a hivatalos írásbeliséget képviselő írnokok nyelvhasználata között: a szegedi nyelvjárás mely jelenségeit tartották az írnokok kerülendőnek és melyeket normafölfogásukkal összhangban lévőnek. (A jegyzőkönyvek idegen nyelvű szövegrészeivel nem foglalkozom.)

A kérdéskör vizsgálata a szegedi területi nyelvváltozatot leginkább jellemző sajátosságok elemzésével végezhető el. A szegedi dialektusnak legfeltűnőbb, egyedi sajátossága már a tárgyalandó időszakban is az *ö*-zés: ezt bizonyítják a szakirodalomból Inczeffi (1959) és Benkő (1957: 74) munkái is. Ezért elsősorban azt vizsgáltam, hogyan jelentkezik az *ö*-zés – amit joggal tartottak és tartanak ma is e nyelvváltozat „védjegyének” – az írnokok nyelvhasználatában. Találunk-e valamilyen egyértelmű tendenciát a jelenség kezelésével kapcsolatban?

Az *ë* és *ö* változatok vizsgálatát két szinten végeztem el: az egyiket metaforikusan „nagy felbontásúnak” nevezhetnénk, a teljesség igényével készült. A „nagy felbontás” azt jelenti, hogy a korpusznak kb. egytizednyi, véletlenszerűen kiválasztott részéből összegyűjtöttem az összes *ë* és *ö* hangelfordulást, amely a vizsgálat szempontjából releváns. Munkám közben azonban úgy láttam, hogy a korpusz bármely így kiválasztott része hasonló változómegoszlást mutatott volna, tehát statisztikailag számottevő eltéréssel a további elemzés nem kecsegtetett, ezért ezt a munkaigényes vizsgálatot nem terjesztettem ki a teljes korpuszra.

A teljes korpuszon elvégeztem azonban az összes *ö*-ző változat összegyűjtését és feldolgozását, ami a változaton belüli alcsoportok, szabályszerűségek, tendenciák feltárásához vezethet – ez jelenti a „kis felbontású” vizsgálatot.

A vizsgálatok során tehát először kigyűjtöttem a szövegekből minden olyan *ë* ~ *ö*, majd csak *ö* hangelfordulást, amelyek a kérdéses fonológiai környezetben találhatóak. Hogy a szegedi nyelvváltozat szempontjából mi számít vizsgálandó fonológiai környezetnek, ezt a nyelvjárást ismertető adatközlések szóelőfordulásai alapján állapítottam meg. Ebben főként Bálint Sándor (1957) és Péter L. (1951) volt segítségemre. Bálint Sándor adatközlő jellegű műve azért tűnt jó választásnak, mert nem pusztán szinkrón adatokra épít, hanem figyelembe veszi a terület nyelvére vonatkozó nyelvmemlékeket is: a XVI. századtól fogva, első felhasznált forrása 1522-ből való. Ezt a munkát

mindmáig a szegedi dialektus legjobb összefoglalásának tartják, mert igen nagy mennyiségű, heterogén eredetű nyelvi adatot tartalmaz. Értékét növeli az is, hogy az anyag összegyűjtője maga is tökéletes nyelvi kompetenciával rendelkezett anyagát illetően, hiszen a szegedi dialektust anyanyelvjárásaként beszélte.

A vizsgált forrás jellegéből fakadóan nem foglalkozhattam a fonémához rendelhető beszédhang pontos fonetikai jellemzésével. Az *ě* ~ *ö* hangpárt egyszerű, kéttagú fonológiai változónak tekintetem, abban az értelemben, ahogyan pl. a terminust Lanstyák – Szabómihály (1998: 100) is használja.

Az *ě* változat előfordulásai a nagy felbontású vizsgálatban
(I. táblázat)

tövekben	suffixumokban	suffixumok előtt
csendességet fel haboritván meg /igekötő/ 10 edgyütt 2 részegen lehet Szeg határ Semlyek/e/ 3 Szegediense Csenge'lye Rekettyés Puszta szeriense let/t/ tett jelen	veszekedések 2 emlékezik verekedtenek cselekedte verekedéseknek	légyen említett 4 nevezet 5 csendességet veszekedések 2 törvényes/sen/ 7 el tökélet 2 törvényeknek 2 jötteknek ezen meg esküdtetet törvényektük el Követet mereszlette részegen Nemes

Az *ö* változat előfordulásai a nagy felbontású vizsgálatban
(II. táblázat)

tövekben	suffixumokban	suffixumok előtt
Tömösváry főlső Városi	ellenközőinek követközőt 2 követközőndöképpen	követközőt 2

Az *ë* - *ö* változatok a nagy felbontású vizsgálatban
(III. táblázat)

változat	tövekben	suffixumokban	suffixumok előtt
<i>ë</i>	30	6	22
<i>ö</i>	3	4	2
<i>ë</i> és <i>ö</i> együtt	33	10	34

Mit mondanak ezek az adatok a szegedi nyelvjárás e meghatározó jelenségének előfordulásairól? Az arány az *ë* és *ö* értékek között 58: 9. Ez azt jelenti, hogy a dialektusban elvárható összesen 65 *ö* előfordulás helyett csak 9-et kapunk a nagy felbontású vizsgálat folyamán, azaz a változó egyáltalán nem mutat a helyi nyelvjárásra jellemző megoszlást.

Milyen okai lehetnek az *ö* változat ilyen kis számú előfordulásának? Elsődlegesen a szövegek lejegyzőinek az a tudatos törekvése, hogy az iratokban minél kisebb mértékben jelenjék meg az a fonológiai sajátosság, amely a területi nyelvváltozatnak messze legfeltűnőbb ismertetőjegye.

Azt is lehetne mondani, hogy azért hiányzik ilyen jelentős mennyiségű *ö*-zö adat, mert az írnokok saját anyanyelvjárásukat használják a szövegalkotásban, és ez nem egyezik meg szükségszerűen a város dialektusával. Ezt a föltételezést nem cáfolja forrásunk, de nem is erősíti meg. Ennek a feltevésnek azonban mégis ellentmond az a tény, hogy az iratoknak jelentős hányadában, mindenekelőtt a büntető- és polgári peres ügyek jegyzőkönyveiben a szegedi lakosság képviselőinek tanúvallomásait jegyezték le a városi tanács írnokai, ezek a városlakók pedig minden bizonnyal a szegedi dialektust beszélték anyanyelvjárásukként, tehát az *ö* megnyilatkozásaikban mindenképpen *ö*-zö alakokat várnánk (pl. kocsmai verekedés ügyében tett tanúvallomás során).

A teljes korpusz elemzése során fontos bizonyítékot találtam az írnokoknak az *ö*-zés visszaszorítására irányuló nyelvalkító munkájára: hiperkorrekcióra utaló jelenségeket.

Az *ë* változat túlhelyesbítésre visszavezethető esetei a teljes korpuszban
(IV. táblázat)

Szóalak	Szabálysértés	előfordulások száma	Szabályos alak a dialektusban
Esküszem	kerekcségi harmónia	4	Esküszöm
öntette ('öntötte')	kerekcségi harmónia	1	öntötte
törell/y/en el	kerekcségi harmónia	2	töröljön
összesen	-	7	-

Hogyan értelmezhetőek a fenti adatok? Az első oszlop szóalakjai többszörösen is szabálysértőek. Egyrészt nem felelnek meg a dialektus szabályainak. De azt is észre kell vennünk, hogy nem pusztán a szegedi nyelvtől idegenek ezek a szóalakok, de csaknem az összes létező magyar nyelvváltozattól is: ilyen szavakat egy-egy elszigetelt magyar nyelvjárásban találhatunk, talán idegen nyelvi interferencia következményeként. Ezek a formák tehát nem egy jelentős, nagy kiterjedésű magyar dialektus sajátos

szóalakjai, hanem minden valószínűség szerint hiperkorrekcióval formált egyedi szóalkotásmód eredményei. Keletkezésüket olyan automatizmus következményének kell tartanunk, amely az *ö* változatoknak a megszüntetésére irányult, esetenként a mérlegelés, más dialektusokkal való összehasonlítás gondossága nélkül. (Ennek ellenére nagyon fontos lenne kizárni azt a lehetőséget, hogy az általam túlhelyesbítés eredményének tekintett adatok pl. egy mezősi nyelvjárást beszélő írrok természetes megnyilvánulásai. A megnyugtató ellenpróba mindenképpen levéltári kutatást kíván.)

Az írrok tevékenysége tehát azt is magába foglalta, hogy rendszeresen és viszonylag következetesen „eltüntette” az *ö-ző* alakokat az élőbeszéd rögzítése során. A jegyzőkönyvek tehát sok esetben nem a reális beszédanyagot rögzítették, hanem azoknak az írrok által módosított változatát. A kutatás szempontjából azonban legalább annyira érdekes az is, milyen változatot nem találunk meg a szövegekben, mint az, hogy melyek jelennek meg. A következő kérdés tehát az, milyen mértékben volt sikeres ez a nyelvalakító munka. Ennek tisztázásához mindenképpen érdemes végigtekinteni a jegyzőkönyv egészében megmaradt *ö-ző* adatokat. Legelőször a korpusz egészére vonatkozó összesítő táblázatot közlöm, amely érdekes lehet az *ö-ző* adatok nagyságrendjének megítélése szempontjából, majd a továbbiakban a jegyzőkönyv összes *ö* változatot tartalmazó adatát. Ez utóbbi kiindulási alapját jelentheti az *ö* változatokon belüli vizsgálódásoknak is.

Az összes *ö* változat megoszlása a teljes korpuszban – makroelemzés
(V. táblázat)

–	Tövekben	Suffixumokban	Suffixumok előtt	Összesen
<i>Szóalakok</i>	böcs- 12 csöcsemös fölhő föl 4 föül 14 fölső 2 fönt pör 4 szöm Tömösvár ösvö röst 2 löt	-közik 12 -köd/ik/ 1	-öCöt*	–
<i>Összesen</i>	45	13	15*	73*(58)

*A csillag azt jelzi, hogy a kereksegi harmónia miatti kötelező változat érvényesül a *-t/-tt* igenévképző/időjel előtti pozícióban; C = mássalhangzó

A megmaradt *ö* változatokat (mint korábban az *ë* értékeket is) három csoportba rendeztem, e csoportok láthatók a fenti táblázat és a következők oszlopaiban. A három oszlop sorrendje azt jelzi, hogyan különbözteti meg a szakirodalom az *ö-zés* fokozatait.

Az *ö*-zés leggyengébb fokozatának az ún. suffixumok előtti, utolsó szótagos *ö*-zést tartják, történetileg ez jelent meg legkorábban: az eredetileg *ü* értékű tövéghangzók nyíltabbá válásával magyarázható a jelenség, amelynek azután döntő szerepe volt a többi szótagban előforduló *ö*-zés indukálásában. Erről elsőként Horger (1933: 101–7) írt. Számos nyelvjárásban csak eddig jutott el a tendencia, nem terjedt tovább az előbbre álló szótagokra. A változás tehát a suffixumok előtti pozíciót érintette legmélyebben. Ha egy dialektusban a beszélők az *ē* ~ *ö* kéttagú változót *ö* értékkel látják el, akkor ezt a suffixumok előtti helyzetben kell legáltalánosabban tenniük – a szegedi nyelvjárásban például szinte minden magas hangrendű szóban. Ezzel szemben a szövegekben összesen 15 adatot találunk a jelenségre. Ezeket az adatokat a VI. táblázatban mutatom be részletesen.

A suffixumok előtti *ö*-zés a teljes korpuszban

(VI. táblázat)

Szóalak	Előfordulások száma
végeződöt	12
követközöt	3
Összesen	15

Valamennyi adat kötelező érvényű változatot jelent, akol a kerekcségi harmónia sérelme nélkül nem használható az illabiális változat, mivel a vizsgált helyzet előtti suffixum labiális magánhangzója meghatározza a szóalakzáró suffixum előtti magánhangzó kerekcségi jegyét. Érdekes az is, hogy a 15 adatot két szóalak ismételt előfordulásaiával kaptuk. Összességében tehát elenyésző a „leggyengébb” és legerjedtebb suffixum előtti *ö*-zés előfordulása a szövegekben. (Olyan suffixum előtti *ö* változatra nem is találunk példát korpuszunkban, amely ne lenne kötelező érvényű, és amely annyira jellemzi a szegedi dialektust például az alábbi szavakban: *nevetök*, *engedött*, *feleségöd* stb.)

A következőkben a suffixumokban megvalósuló *ö*-zést szemléltetem a VII. táblázatban.

A suffixumok *ö*-zö változatai a teljes korpuszban

(VII. táblázat)

Szóalak	Előfordulások száma	Típus
követközendő/képpen/	4	-özik
követköznek	1	ua.
követközik	2	ua.
követközöt	3	ua.
igyeközöket	1	ua.
ellenközöinek	1	ua.
keresködökre	1	-köd/ik/
Összesen	13	2

A suffixumok *ö*-zése, mint az *ö*-zés közbülső fokozata mindössze két deverbális igeképzőben mutatható ki. Ezek az adatok már valóban „igazi” *ö*-ző szóalakokként értelmezhetők. Itt is számolnunk kell azonban a fonetikai környezet hatásával: azon igei tövek, amelyekhez az *ö*-ző változatot tartalmazó képzők kapcsolódnak, nem teljesen egyenértékűek. Kiemelhető közülük a *követ*- igető, amely tíz előfordulást produkál a *-köz(ik)* igeképzővel, az összes ilyen toldalék-előfordulásnak több, mint 40%-át. Ez az ige ugyanis tövében, méghozzá az első szótagban *ö* hangot tartalmaz (a szegeditől különböző regionális változatokban is), és ennek a hangsúlyos szótagbeli *ö*-nek nyilvánvalóan lehetett hatása arra, hogy a lejegyzés során is „megmaradt” a toldaléknak a regionális *ö*-ző alakváltozata.

Érdekes a tövek *ö*-zését is megvizsgálnunk, hogy azután ezeket a csoportokat egymással is összevetve ésszerű magyarázatot találjunk az adatok eloszlására. A tövek *ö*-ző alakjait a VIII. táblázatban mutatom be.

Az *ö* változat a tövekben – a teljes korpuszban
(VIII. táblázat)

szóalak	előfordulások száma	típus
böcsülletes	1	böcs-/12/*
böstelenségére (sic!)	1	ua.
böcstelen	2	ua.
böcstelenségéért	1	ua.
böcsteleníteni	1	ua.
böcsültetet	1	ua.
böstelenítette (sic!)	1	ua.
böcsülettel	1	ua.
böcsüllené	1	ua.
böcsületit	1	ua.
böcsülhette	1	ua.
csöcsemős	1	csöcsemő
fölhö	1	fölhő
fölül	14	föl-/19/
föl mérem, -adni /2/, -adom-, -nem írok	4	ua.
fölső /Város/	2	ua.
fönt	1	fönt
löt	1	lött
/al/pörös	4	pör /4/
Szömül	1	szöm
Tömösváry	1	Tömösváry
öszvő /Gyülekezünk/	1	öszvő
Rösthség	2	röst /2/
összesen:	45	11

* Az harmadik oszlop szavai után zárójelben a tőhöz tartozó előfordulások összesített száma.

A szótövek *ö*-zését a szakirodalom általánosan mint az *ö*-zés legerősebb fokát tekintti, ennek a földrajzi elterjedtsége jóval kisebb, mint a másik két fokozaté, és ez jelent meg történetileg utoljára a szóalakok végén lezajlott hangváltozások hatásának következtében. A szótöbéli *ö*-zés legerősebb fokozatának az első, hangsúlyos szótagbéli *ö*-zést szokás tekinteni. Érdeemes az V. táblázatra visszatekintve megnézni az *ö* változatot tartalmazó szóelemek arányait. Azt olvashatjuk ki az adatokból, hogy a legszűkebb területre jellemző, ún. legerősebb *ö*-ző alakok reprezentációja jelentősen meghaladja a jelenség közbülső és gyenge fokozatának megfelelő előfordulások számát, sőt a legerősebb, első szótagbéli *ö*-zés aránya 45 : 68, azaz több, mint 60 %-a az *ö* előfordulásoknak a legerősebb fokú *ö*-zésre utal. Milyen következtetést lehet a fenti tényekből levonni? Először is azt, hogy az iratok a szándékos nyelvtalalkító tevékenység ellenére is egy erőteljesen *ö*-ző nyelvjárásterületre utalnak. De miért kellett az *ö*-ző alakokat visszaszorítva átírni a szövegeket?

Ennek valószínű magyarázata az lehet, hogy az írások műveltségük révén ismertek egy másik nyelvváltozatot is, olyat, amelyet az *ö*-ző szegedinél lényegesebben normatívabbnak tartottak, és amelyet magasabb presztízsénél fogva alkalmasabbnak ítélték arra, hogy egy formális szövegtípusban, a jogi-közigazgatási regiszter írott változatában ellássa a közlés feladatát. Ez a normatívabb nyelvváltozat vagy egy másik területi nyelvváltozat volt, vagy egy területi változatoktól többé-kevésbé független vagy függetlenedő szociolektus, amely azonban mindenképpen különbözött a szegedi dialektustól. A kérdés tisztázása egyáltalán nem könnyű, hiszen Tolcsvay Nagy Gábor (1998: 54) az *ö*-zést a szinkroniában elemezve éppen arra a következtetésre jut: „nincsen elég adat annak megítélésére, hogy a regionális kötöttségek mellett miképpen érvényesülnek a szociális kötöttségek ebben a változóban...”

Miért nem volt eléggé normatív a szegedi dialektus az írások számára? Talán azt a több nyelvterületen megfigyelhető attitűdöt látjuk itt a gyakorlatban érvényesülni, hogy egy-egy beszélőközösség tagjai éppen a saját maguk által használt nyelvváltozatot tartják kevésbé értékesnek, hibásnak, és mindig más dialektusok beszélőinek nyelvhasználatát tartják követendőnek, szépnek, normatívnak. A saját dialektusukhoz fűződő beállítódás nagyon sok esetben negatív, előítéletes. Erre lásd a nemzetközi szociolingvisztikai irodalomban a linguistic self-hatred terminust New York lakóival kapcsolatban (Chambers 1996: 214). Magyarul ír a jelenségről Kontra (1997: 229): *ö* önstigmatizációnak nevezi el, és példákat is hoz rá a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat anyagából: erős önstigmatizációt tapasztal a palóc és a déli nyelvjárásterületen – az utóbbi beszélői egyenesen a szegedi dialektust tartják a „legcsúnyábbnak”.

Másodszor az is kiderül a nyelvi adatok eloszlásából, hogy az írások a töbéli *ö*-zést ítélték meg legkevésbé negatívan, ezt talán nem tartották annyira normasértőnek, mint a másik két altípust. Ezt a tényt nem könnyű megokolni. Lehetséges magyarázat az, hogy ők nyilvánvalóan nem különböztették meg az *ö*-zés fokozatait, és ott faragtak le az *ö* előfordulásából, ahol tudtak – ennek a megállapításnak azonban nincsen igazi magyarázó ereje.

Az összes többelseji, első szótagbéli *ö* előfordulásból csak hármat tudunk azzal magyarázni, hogy mivel tulajdonnevekben fordulnak elő, az egyértelmű identifikáció sérült volna, ha „átírják” ezeket illabiális alakváltozatokra: *Tömösváry* és *fölső Városi*. Ennek ugyanakkor ellentmond, hogy a főbíró neve sokszor fordul elő *Temesváry* alakban is – szemben az egy *ö*-ző előfordulással. Az adatok eloszlását tehát úgy is értelmezhetjük, hogy olyan erős volt az írások nyelvtalalkító igénye, hogy még a tulajdon-

nevek átírásától sem riadtak vissza, még ha ez az egyértelmű jelölés rovására mehetett is.

A mai nyelvallapothoz viszonyítva hiperkorrekt jelenségnek tűnhet a *Rezkej* szóalak, amelyben mai nyelvi kompetenciánk alapján az első szótag *ě* magánhangzója helyén *ő*-t várnánk. A helynév első *ő* változatot tartalmazó előfordulása viszont jóval a vizsgált időszak után adathozható, a későbbi jegyzőkönyvekben is *ě*-ző alakokat találunk. A *Röszeke* helynév első szótagjának labializációja tehát valószínűleg későbbi jelenség, ezt támasztja alá a szó valószínű szláv etimológiája is, hiszen az eredeti szláv alakban semmiképpen nem várhatunk *ő*-t, vö. Kiss L. (1978: 550).

Ha immár visszatérünk a „másik dialektus vagy területek feletti nyelvváltozat” kérdéséhez: úgy adhatunk hozzávetőlegesen pontos választ, hogy megvizsgáljuk, hogyan viszonyultak a lejegyzők a szegedi dialektus más jelenségeihez és mindenekelőtt más regionális érvényű nyelvváltozatokhoz: kimutatható-e a szövegeknek valamely másik magyar dialektussal való egyezése. Ha nem tudjuk egy másik terület nyelvváltozatának megfeleltetni az iratok nyelvhasználatát, akkor csak egy „területek feletti”, azaz szociális kötöttségű változatra gondolhatunk. Ez lehet egy az egységesedő köznyelvhez közelítő, normatívnak tartott nyelvváltozat.

Kérdés lehet a továbbiakban az is, milyen mértékben őrizte meg a szegedi dialektus jellegzetességeit, és mennyiben mutat a köznyelv felé: hogyan ábrázolható egy képzeletbeli skálán a helyi dialektustól való eltérés, és a másik normához való közeledés mértéke. Kimutathatóak-e az *ő*-zés kezeléséhez hasonló tendenciák más változók esetében?

A kérdéskör vizsgálatának adekvát módja továbbra is bizonyos fonológiai és morfofonológiai változók tanulmányozása, hiszen a magyar nyelv területi változatai közötti különbség leginkább ezen a területen ragadható meg. A magánhangzók zártsági fokát érintő mikrovizsgálat eredményeit a IX. táblázatban foglaltam össze.

A magánhangzók zártsági foka a mikroelemzésben (IX. táblázat)

	Tő	E/3. birtokos személyrag	T/3. birtokos személyrag	Ablatívusi írányú alakok
zártabb változat	fujtogatták, igyenessen ütet	késít		szavaikbúl 16 határtúl 3 földektül 4 affelekrül 2 Vágásrül2
nyíltabb változat	Várasunknak*		allegatiojok fassiojokból magok 2	

* történetileg zártabbá válás, eredetibb a *váras* alak

Mit állapíthatunk meg e táblázatból? Mindenekelőtt azt, hogy a magánhangzók zártsági foka a korpuszban jól megfelel a szegedi dialektus sajátosságainak, nem kell tehát más területi változat hatására gyanakodnunk. Másfelől nem olyan következetes az

írnoki nyelvhasználat a magánhangzók zártaságát, mint nyelvjárási jelenséget érintően, mint amennyire kerülni igyeckszik az *ö-ző* formákat. A határozóragok esetében 100 %-os a felső nyelvállású változatok reprezentációja a mikroelemzésben (és a teljes jegyzőkönyvben is!), holott már a XVI. századból adathatóak az írások nyelvhasználati regiszteréből a középső nyelvállású magánhangzókat tartalmazó formák, és a XVIII. század folyamán ezek túlsúlyba is kerültek vö. Bárczi (1963), de főleg Papp (1961). A szegedi dialektusban viszont tovább élnek a zártabb formák, vö. Bálint (1957).

Az E/3. személyű birtokos személyrag *-i* alakját nem tartja módosítandónak az írrok: erre utal a *késit* alak, amely a szegedi nyelvnek eredeti személyragját őrzi. Ugyanígy nem változtat a szótövekben megjelenő, a dialektusra jellemző zártabb magánhangzós változatokon, amelyeket a nyelvjárás beszélői ma is használnak. A javítás nem szünteti meg mindenütt a dialektusban korábban használatos *váras* szóalakot, erre nézve l. Bálint (1957).

Vessük össze ezek után a mikroelemzésben talált *ö* változatok számát a magánhangzók nyíltabb vagy zártabb megjelenési formáinak számával! A mikroelemzés 8 *ö* előfordulásával szemben 31 zártabb magánhangzóváltozatot és 5 nyíltabbat találunk, összesen tehát 36 helyen van eltérés a magánhangzók zártaságában – 8 *ö-ző* adat mellett. Ez feltétlenül arra utal, hogy a magánhangzók nyíltsági foka tekintetében messze nem olyan következetes és sikeres az írrokok távolságtartása a terület dialektusától, mint az *ö-zés* esetében. Az *ö-zés* tehát egyedi elbírálásban részesült, ezt bizonyítják a túlheylesbítés következtében előállott szóalakok is. Ebből több következtetés adódik: először is az, hogy az írrokok pontosan észlelték, hogy az *ö-zés* a terület legfeltűnőbb nyelvjárási sajátága. Másodsor: lehet, hogy a normához való igazodást úgy értelmezték, mint a legfeltűnőbb helyi nyelvjárási jelenség kerülését. Harmadszor pedig: az *ö* normafogalmuk mindenekelőtt a nyelvjárással szemben volt meghatározva, és talán kevésbé voltak érzékenyek szociális kötöttségű változatokra. A megállapítás második felét bizonyíthatják a tanúvallomások szövegében előforduló, legalacsonyabb stílusrétegbe tartozó szitokszavak, bár célszerű lenne további vizsgálatokat végezni e tárgyban. Az *ö-zéstől* különböző dialektális jelenségeket vélhetően azért nem (vagy nem olyan következetesen) kerültek, mert nem tartották azokat olyan súlyosan normasértőnek, talán éppen e jelenségek nagyobb földrajzi elterjedtségénél fogva. A normának való megfelelés tehát egyet jelentett számukra a nyelvjárási jelenségek kerülésével. Az *ö-zésnek* ez a stigmatizációja a jogi-közigazgatási regiszterben már előrevetíti a jelenség későbbi sorsát: az *ö-ző* változatok kiszorulását az írásbeliségből, és a szóbeliségre korlátozódó továbbélését. Pedig a kései ómagyar kori szövegek tekintélyes része még *ö-ző* volt, csakhogy akkor az *ö-zés* még nem lehetett stigmatizált jelenség, mivel a beszélőknek alig volt ismerete más területek nyelvhasználatáról, és így nem fedezték fel nyelvváltozatuk egyedi jellegét. Emiatt nem létezett az egységes norma iránti igény, és így maga az a norma sem, amelyhez a nyelvhasználók viszonyíthattak volna bizonyos beszédtevékenyeket

Összefoglalva: talán sikerült bemutatni a szociolingvisztikai eljárás alkalmazhatóságát a kiválasztott nyelvtörténeti forráson – természetesen annak korlátaival együtt. A módszer alkalmasnak bizonyult arra, hogy egy „művelt beszélői csoportnak” a szegedi dialektális jelenségekhez és a dialektushoz fűződő viszonyulására nézve vonjunk le következtetéseket. Ezt azon az alapon tudtuk megtenni, hogy összevetettük

bizonyos fonológiai változatoknak a nyelvemlékcsoportban megtalálható előfordulásait a nyelvi pótkompetencia alapján elvárt értékekkel.

Megállapíthattuk, hogy a nyelvi normához való alkalmazkodás mindenekelőtt területek felettségét jelentett a középmagyar kornak vizsgált szakaszában és regiszterében. A területi jellegzetességek közül a legjellemzőbbet iktatják ki legkövetkezősebben az írnokok. További alapos szövegvizsgálatoknak kell tisztázniuk milyen normakövetési törekvéseket tapasztalhatunk más nyelvi változók elemzése során, és hogy milyen az írnokok viszonyulása bizonyos szociális kötöttségű változatokhoz.

IRODALOM

- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat.
- Bálint Sándor 1957: *Szegedi Szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bratinka József–Szigeti Ferenc 1991: Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve, in Blazovich László szerk.: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVIII*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 95–93.
- Chambers 1996: *Sociolinguistic theory*, Oxford, Blackwell.
- Forgács Tamás 1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány* 35, 17–23.
- Herman József 1982: Szociolingvisztika és nyelvtörténet, *Magyar Nyelv* 78, 1–8.
- Horger Antal 1933: A magyar nyelvjárások ö-zése, *Népünk és Nyelvünk*, 101–7.
- Inczefi Géza 1959: Szeged XVIII. századi nyelvéről, *A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve I*, 33–8.
- Kiss Lajos 1978: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Akadémiai, Budapest.
- Kontra Miklós 1997: Hol beszélnek a legszöbben magyarul? *Magyar Nyelv* 93, 224–32.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1998: Nyelvváltozó-típusok a magyar nyelv szlovákiai változatában, in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*, Szeged, JGyTF Kiadó.
- Papp László 1961: *Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi íródeákjaink gyakorlatában = Nyelvtudományi Értekezések 25. sz.*
- Péter László 1951: Az ö-zés kérdéséhez, *Magyar Nyelvjárások I*, 118–35.
- Tolcsvay Nagy Gábor: *A nyelvi norma – Nyelvtudományi Értekezések 144. sz.*

UNTERSUCHUNG SPÄTMITTELUNGARISCHER SPRACHVARIETÄTEN DURCH VOKALANALYSE

MIKLÓS NÉMETH

Der Aufsatz setzt sich zum Ziel, anhand der Untersuchung eines Sprachdenkmals aus dem ersten Drittel des 18. Jahrhunderts (Protokolle des Stadtrates von Szeged) die diachrone Anwendbarkeit soziolinguistischer Begriffe und Arbeitsverfahren zu zeigen. Die Analyse richtet sich auf die sprachlichen Besonderheiten der von den Stadtschreibern verfassten Texte. Im Mittelpunkt der Untersuchungen stehen Verwendung und Vorkommenshäufigkeit der für die Region charakteristischen dialektalen Spracherscheinungen, um Aussagen über die Einstellung der Stadtschreiber zu den dialektalen Formen machen zu können. Auf Grund einer vor allem für die Region um Szeged charakteristischen dialektalen Erscheinung (in bestimmten Positionen statt *e* ein *ö*-Laut; im Ungarischen „*ő-zés*“ genannt) konnte festgestellt werden, dass die Stadtschreiber von den mundartlichen Erscheinungen bewusst gerade die Auffallendsten zu meiden bestrebt waren. Durch diese Anpassung an die sprachliche Norm steht also der Sprachgebrauch der Stadtschreiber einer überregionalen Sprachvarietät nahe. Durch weitere eingehende Textanalysen könnte auch die Einstellung der Stadtschreiber zu bestimmten sozial gebundenen Sprachvarietäten ermittelt werden.